

• Ponència •

EL PERÍODE TARDOROMÀ I VISIGOT, FINS A LA FORMACIÓ DEL COMTAT (SEGLE V-IX)

Pere CASTANYER

Museu d'Arqueologia de Catalunya - Empúries

pcastanyer@gencat.cat

RESUM

En els darrers anys, els notables avenços realitzats en l'estudi i en la recerca arqueològica del període tardoromà i visigot als territoris de l'extrem nord-est peninsular, confirmen que és justament a l'inici d'aquesta etapa que es comencen a fer evidents els primers símptomes de canvi en el sistema de poblament. L'anàlisi d'aquest procés de transformació esdevé fonamental per poder reconstruir i interpretar l'evolució del territori fins a l'etapa medieval i, en el cas que aquí ens ocupa, fins a la formació del comtat de Besalú.

205

L'evolució del territori corresponent a l'antic comtat de Besalú durant el període comprès entre els segles V-IX no presenta singularitats gaire rellevants en comparació al panorama que, avui per avui, coneixem sobre el poblament a les terres del nord-est de la província *Tarraconensis*. De fet, una recentíssima revisió de la Carta Arqueològica ens ofereix, des d'una perspectiva més general, una visió diacrònica i evolutiva general de les pautes del poblament en aquesta àrea geogràfica d'ençà el baix imperi fins pràcticament els inicis de l'etapa alt medieval (Nolla *et al* 2016; Folch 2012).

Aquest recull posa de manifest que, contràriament al que hom podria imaginar només alguns anys abans, comptem avui amb un notable volum d'informació de dades històriques i arque-

ològiques, que són una sòlida base per intentar estructurar aquí un discurs sobre les etapes immediatament anteriors a la creació del comtat de Besalú, intentant posant més èmfasi en aquells aspectes o jaciments menys coneguts.

En treballs anteriors havíem assenyalat ja que l'etapa baix imperial es podia considerar, en termes generals, com una etapa de relativa continuïtat en l'organització i estructura del poblament d'aquest del territori, encara que era també en aquest període quan es detectaven ja alguns canvis que eren el preludi d'altres més significatius que esdevindrien molt més evidents a partir del segle V en endavant (Castanyer, Tremoleda 2006, 133-151). Amb el propòsit de mantenir la coherència del fil argumental creiem que és imprescindible subratllar en

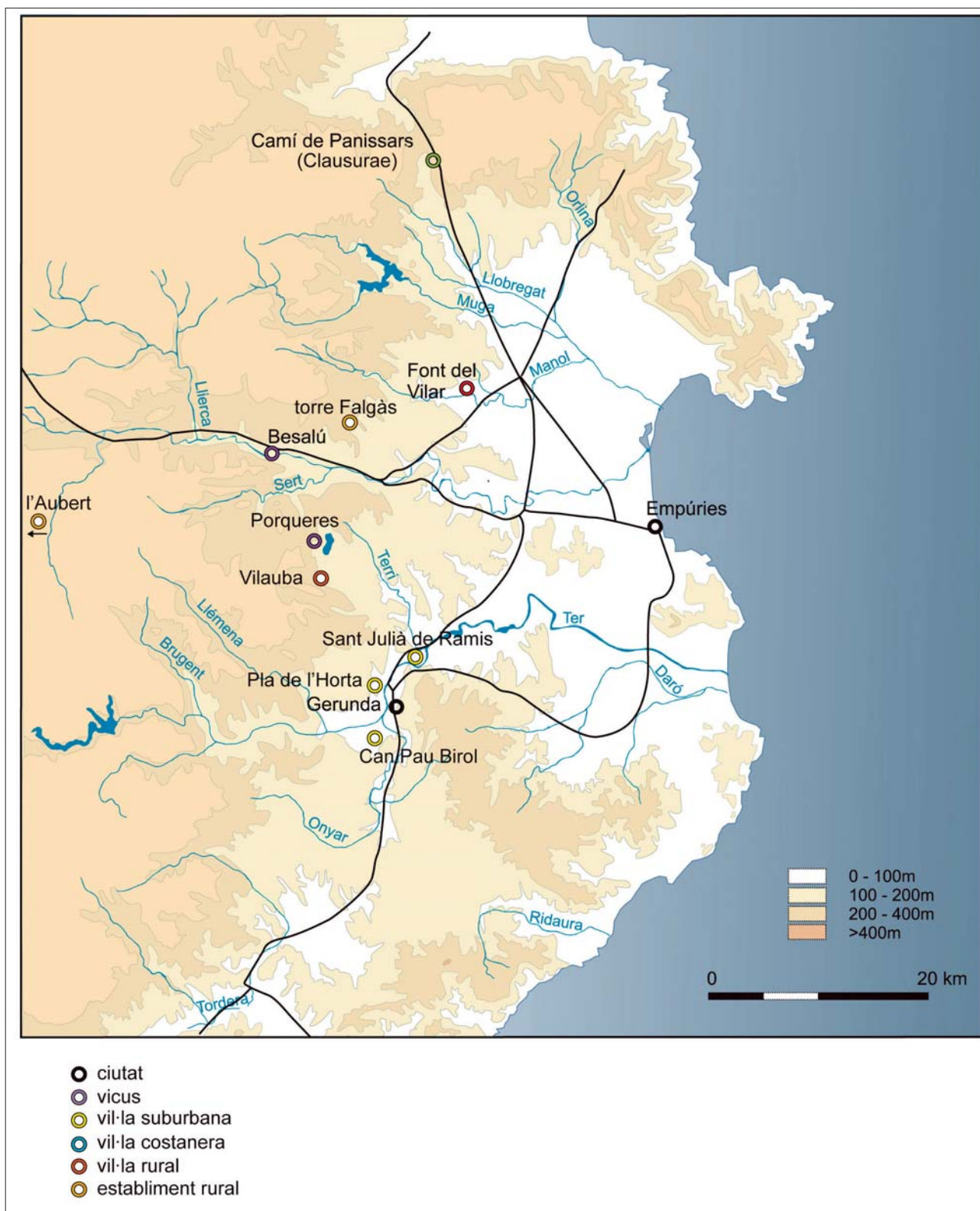

Fig. 1. Mapa de situació dels principals jaciments esmentats en el text.

primer lloc aquells que considerem són els més rellevants i sense els quals seria difícil entendre l'evolució del territori en els segles posteriors.

Al territori del nord-est de la *Tarraconensis*, un dels canvis més significatius és el que fa refe-

rència a l'evolució dels dos principals nuclis urbans del territori. Pel que fa a Empúries, cal recordar que durant la segona meitat del segle III s'abandonen definitivament l'ocupació de la Neàpolis i de la ciutat romana. Aquest procés, les arrels del qual són diverses i arrenquen ja de

temps abans, marca decisivament la transformació que més endavant donarà pas a la *ciuitas* tardana.

A partir del segle IV, doncs, l'ocupació es reduirà al nucli fortificat de Sant Martí i altres zones situades entorn del turó d'Empúries damunt les restes de l'antic *municipium Emporiae* i també al seu entorn (Aquilué, Burés 1999, 389-422). Les mateixes limitacions topogràfiques del petit promontori de Sant Martí, que n'afavoriren la seva defensa i protecció, degueren contribuir també a fer que, a partir del segle IV en endavant, la ciutat no tingués un veritable nucli urbà sinó diversos pols d'hàbitat que conformaven una nova *ciuitas* amb un poblament prou dens però de caràcter dispers en comparació a l'antic *municipium Emporiae* (Nolla et al 2015).

Tanmateix, un dels factors més determinants per entendre l'evolució d'Empúries, i per extensió també de la resta del territori, durant l'etapa baix imperial serà el creixent paper que agafarà l'església que, a partir de l'edicte de Milà (313) deixarà de ser una religió perseguida i començarà un procés de consolidació que culminarà amb l'edicte de Teodosi de l'any 391, a partir del qual el cristianisme esdevé l'única religió oficial (Amich, Aquilué, Monturiol 2007). En el transcurs d'aquesta causa, a més de focalitzar l'activitat religiosa, esdevindrà també un òrgan de gestió política, administrativa i econòmica de l'Imperi Romà. Aquest nou paper es visualitzarà a través de l'organització de les diferents comunitats a partir dels bisbats, clarament definits territorialment, perfectament estructurats i dotats amb una àmplia jerarquia de càrrecs que mica en mica substituiran l'antiga administració civil imperial.

Així, a més del nucli de Sant Martí d'Empúries hom constata a partir del segle IV i V el

sorgiment de petites esglésies escampades associades a sengles espais de cementiri que imaginem cal associar a l'existència de petites comunitats de caràcter dispers establertes entorn d'Empúries.

Una situació diferent a Empúries va seguir també l'altre nucli urbà del nostre territori, *Gerunda*, que va continuar ocupat més enllà del segle III i on, justament a inicis del segle IV es reformen les antigues muralles així com també les principals portes d'accés. Malgrat que això no va suposar cap canvi del perímetre de la ciutat, les dades arqueològiques posen de manifest que a partir d'aquest moment es produeixen un seguit de canvis que asseguraren la capacitat de la ciutat per continuar exercint el seu paper de control fiscal, judicial i militar del seu territori. D'entre aquests agents de canvis, insistirem també aquí en el procés de cristianització de la comunitat a partir del segle IV (Amich 2007, 67-72). Així ho indiquen tant les fonts, que esmenten que l'any 304-305 morí martiritzat *Felix*, com l'arqueologia, que ha recuperat un notable conjunt de sarcòfags de temàtica cristiana. Especialment interès tenen les recerques realitzades entorn a l'església de Sant Feliu, on es suposa que es va construir una petita capella o *memoria* on fou enterrat el màrtir i que es esdevingué el centre de reunió de la comunitat cristiana que, més endavant, la va convertir en la basílica de l'*episcopium*.

A més d'aquest dos nuclis urbans de major entitat, al territori hi havia altres establiments de menor categoria però igualment importants per a la vertebració del poblament. La major part d'aquests establiments secundaris, com ara Porqueres o Besalú, malgrat tenir un origen força més antic que es remunta al període ibèric, continuaren exercint el seu paper amb la romanització posterior i, fins i tot, experimen-

taren un fort creixement. Aquesta persistència d'ocupació obeeix, en bona part, al seu emplaçament estratègic a tocar vies de comunicació o camins de pas atesa la particular morfologia del territori (Burch *et al* 2015a, 120-121).

Un exemple seria el cas de Porqueres, un antic oppidum ibèric que va ser estratègicament situat al costat de l'estany de Banyoles. Les recerques puntuals realitzades en diferents punts del jaciment demostren que l'indret fou ocupat ja al segle VI aC. segle i que durant l'època ibèrica ser un important centre de producció, com ho demostra la presència d'un camp de sitges associat a l'oppidum (Castanyer, Tremoleda 2000, 153-165). Durant el període inicial del domini romà sabem que es va reformar la part central del poblat i que s'hi va construir un temple romà (Burch *et al* 1999, 22.-24, 122, fig. 8). De la seqüència evolutiva de Porqueres en volem subratllar aquí el fet que en un moment imprecís entre el segle IV i els inicis del V dC., la progressiva cristianització del territori comportà la reforma de l'antiga àrea de culte i del vell temple romà i la posterior transformació d'aquest sector del turó de Porqueres en un cementiri, on s'enterraven els difunts del poblament dispers que hi havia a l'entorn de l'estany de Banyoles (Burch *et al* 1999, 124).

Una història similar sembla que segueix també el nucli de Besalú, igualment amb un origen força antic i que es remunta a l'etapa ibèrica. Evidències palpables d'aquesta ocupació són les restes localitzades a l'àrea de la Devesa i a la zona de l'església de Santa Maria (Busquets *et al* 1997, 17-28). En aquest cas, la posició estratègica ve donada perquè és l'únic punt de pas natural cap a l'interior des de la zona costanera i l'eix nord-sud, que ve de Girona i passa a través de la zona de l'estany cap al nord i l'oest a través de l'antiga via del Capsacosta.

Les successives intervencions i seguiments arqueològics de diferents obres realitzades a l'interior del nucli permeten constatar la continuïtat d'ocupació del nucli durant els segles IV i Vè. Esmentarem aquí els successius treballs fets els anys 2007, 2008, 2009 i 2012 al carrer Tallaferrero, on es recuperaren alguns estrats amb materials dels segles IV-V, no associat a cap estructura, a l'Era d'en Xiua, on es va excavar un estrat amb materials datats també al segle IV i, especialment, al sector de la Devesa, on a més dels materials d'època baiximperial es descobriren també algunes estructures de difícil interpretació així com algunes sitges d'emmagatzematge (Frigola, Frigola 2012, 313-319; Frigola, Fuertes 2014, 303-306; Frigola, Ferrer 2014, 293-298).

També d'interès per comprendre l'organització del *vicus* foren les troballes efectuades a finals dels anys 60 del segle passat davant de la casa Cambó. Es tracta de quatre inhumacions fetes amb teules i de secció pentagonal, i que serien una petita mostra de l'existència d'un espai funerari més extens. Tot i les dificultats per poder determinar la cronologia d'aquest conjunt, les característiques i la morfologia de les tombes així com també la seva orientació, podrien encaixar amb uns marges cronològics dels segles IV i V (Nolla *et al* 2016, 405-406).

A la vista dels resultats avui disponibles hom pot concloure que durant el baix imperi l'hàbitat de Besalú s'estenia fins a l'esplanada de la Devesa, l'actual sector de l'era d'en Xiua, el horts del carrer Tallaferrero i fins a la vessant dels carrers Major i Abat Zafont.

A més dels nuclis urbans d'Empúries i *Gerunda* i dels altres de menor entitat, com Porqueres o Besalú, hi havia també multitud de petites *uillae* i altres establiments o explotacions agrícoles. Pel que fa a aquest poblament rural, el

segle IV es pot considerar com una etapa de continuació en la qual la vil·la es manté encara com l'element bàsic de l'estructuració del territori es comencen a detectar ja els primers símptomes d'uns canvis que posen de manifest l'intent d'adaptar aquest model als nous canvis polítics, econòmics i socials.

En algunes vil·les, aquesta transformació va comportar l'engrandiment i el reforç de les àrees residencials, per tal de subratllar així el paper del propietari dins la comunitat a través dels àmbits de representació, seguint així una tendència general que en d'altres territoris es manifesta d'una forma molt més palpable (Chavarría 1998, 9-30; Chavarría 2006, 17-35). Aquests canvis arquitectònics s'han posat en relació al progressiu trasllat de les elits propietàries al camp que, com a conseqüència del progressiu debilitament de l'estructura administrativa imperial, es converteixen així en veritables *dominus* del seu territori (Nolla, Palahí, Vivó 2016, 45-50). A la pràctica, aquest fet es tradueix en una major complexitat arquitectònica, amb una disposició esglaonada dels espais o amb la seva decoració. Al nostre àmbit d'estudi, un dels exemples més recurrents i coneguts seria, probablement, la vil·la de Bellloc del Pla (Girona), una vil·la de *suburbium* de *Gerunda* amb una espectacular àrea residencial organitzada entorn d'un gran pòrtic d'entrada de gairebé 30 metres de longitud decorat amb un espectacular conjunt de mosaics (Palahí, Costa 2016, 61-67 i figs. 2 i 3). L'altre exemple, igualment ja conegut, encara que més allunyat del nostre àmbit d'estudi, és el de la vil·la dels Ametllers (Tossa de Mar), que durant el segle IV i V comptava també amb algunes sales decorades amb mosaics policroms, el més famós dels quals és el mosaic figurat amb la inscripció SALVO VITALE FELIX TURISSA, és a dir "Si Vidal

té salut, Turissa és feliç" relacionant així la salut i el benestar del seu propietari amb els habitants del *fundus* (Palahí, Nolla 2010, 217-222 i figs. 180-181).

Deixant de banda aquest exemples, en la major part de les vil·les es mantingueren en ús les antigues àrees residencials o es reformaren de forma més modesta. En alguns casos, serà justament durant el segle IV o els inicis del segle Vè quan es produirà una reducció significativa de l'espai residencial i, fins i tot, quan s'abandonen alguns dels elements de luxe i confort que, com ara les instal·lacions termals, havien constituït un dels símbols de romanitat durant les etapes anterior. Un clar exemple d'això, ja en el nostre àmbit d'estudi, és la vil·la de Vilauba, on l'incendi que va causar la destrucció pràcticament total de l'ala nord de la vil·la a la fi del segle III va motivar, l'inici d'una nova etapa que, pel que fa a la planta de l'edificació, suposa un canvi substancial en comparació a l'esquema que acabem de comentar (Castanyer, Tremoleda 2006, 135-138 i fig. 3). En planta, l'etapa baix imperial es caracteritza per la pervivència de l'àrea central oberta definida als costats est i sud per una sèrie de noves estances construïdes de forma unitària, a l'oest per la vella ala residencial ara completament reformada i, finalment al nord, per un conjunt d'estructures amb una clara vocació agrícola. En comparació a l'esquema anterior crida l'atenció la poca definició entre l'àrea pròpiament residencial i la productiva. En el cas de Vilauba, el *balneum* construït durant l'etapa altimperial no sembla sembla que continuï en ús més enllà de mitjan IV, segons es pot deduir de la troballa d'una petita bossa de monedes, majoritàriament Ae4 de Constanç II, recuperada en una de les canalitzacions que envoltaven aquest mateix edifici (Castanyer *et al* 2016, 249) i que marcaria

l'amortització final de la instal·lació (Castanyer *et al* 2016, 249; Castanyer, Ferrer, Tremoleda 2016, 43-68).

Pel que fa a la zona productiva destacarem les restes arqueològiques emplaçades a la part nord del jaciment, corresponents a una possible premsa (àmbits 24 i 31), al voltant de la qual s'organitzen altres espais relacionats molt probablement amb aquesta mateixa activitat. Encara que l'estat de conservació general de les estructures no permet una interpretació clara de la seva vocació productiva, l'existència d'un gran dipòsit de planta allargada al costat d'aquesta premsa, amb una ranura inferior a la part central del paviment per facilitar la sortida del líquid, pot suggerir, hipotèticament, la seva interpretació com un *calcatorium* i per tant una possible producció de vi (Castanyer, Tremoleda 1999, 135-142, figs 109 i 129).

210 El registre arqueològic posa de manifest que l'activitat productiva de la major part de les vil·les es va mantenir o àdhuc ampliar durant de l'etapa baiximperial. Uns dels exemples que així ho il·lustra és el de la vil·la de la de la Font del Vilar (Avinyonet de Puigventós, Alt Empordà) (Casas *et al* 1995a, 56-57). De l'edificació en coneixem l'habitatge principal i un modest conjunt termal situats a la part oest, mentre que les restes agrícoles es distribuïen al voltant d'un pati central i estaven formades per diverses edificacions independents bastides en les successives reformes i modificacions fetes en el transcurs del temps. L'activitat productiva principal estava centrada en la producció de vi, tal com demostren les restes corresponents a una *cella vinaria*, a l'interior de la qual es localitzaren diversos retalls de forma circular que servien per encaixar-hi els fons dels *dolia*. Igualment vinculades a la producció de vi són les restes d'un dipòsit impermeabilitzat amb *opus signinum* que

molt possiblement servia recollir el most de la sala de premsat i d'un segon un espai per al trepig dels raïms. Segons les restes arqueològiques conservades s'ha estimat, a tall d'hipòtesis, que la capacitat de producció de l'establiment rondaria els 300 hectolitres de vi, que correspondrien a una superfície d'entre 5 i 10 d'hectàrees de vinya (Castanyer, Tremoleda 2007, 275-290).

Les recents excavacions realitzades a la vil·la del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) posen de manifest que l'activitat productiva es va mantenir o probablement incrementar durant el segle IV i bona part del segle Vè. (Palahí, Nolla, Costa 2014, 237-248; Palahí *et al* 2016, 231-242, fig. 3C). Assenyalarem aquí només les restes corresponents a les dues grans premses i altres instal·lacions annexes situades a la zona nord-oest relacionades amb la producció de vi. En el marc del procés de transformació i evolució que pateixen les vil·les en aquest període és quan es produeix la reconversió d'alguns espais d'ús residencial, en origen decorats amb paviments de mosaic, en sales d'emmagatzematge o cellers.

El poblament del territori a partir del segle V en endavant: ciuitates, seus episcopals, esglésies i nuclis de menor entitat.

En les pàgines anteriors ja hem insistit en assenyalar alguns dels factors que ajuden a explicar els canvis que es constaten en l'organització del territori a partir del segle V en endavant. Una vegada més, l'evolució dels nuclis urbans més importants, com ara Empúries i *Gerunda*, encara que seguint models diferents, ens serveixen per il·lustrar aquest procés de transformació. En ambdós casos, però, la creixent influència del cristianisme provocarà la progressiva substitució de les velles estructures de govern ciu-

Fig. 2. Vista general de l'excavació de l'església de Santa Margarida (L'Escalade-Empúries), amb les restes del baptisteri i les tombes localitzades al seu interior (foto MAC-Empúries).

211

tada per unes altres de noves, de manera que la nova entitat urbana serà també el lloc de residència del bisbe i capital de diòcesis, en detriment de l'antiga estructura territorial que fins aquell moment havien exercit les *ciuitates*.

Pel que fa a Empúries, tradicionalment s'ha vinculat amb els orígens del cristianisme les restes de la *cella memoriae* edificada damunt de les restes de l'antiga ciutat grega i entorn de la qual s'hi desenvoluparen diverses *areae* funeràries, amb enterraments més privilegiats en sarcòfags de pedra però també amb enterraments més simples, de lloses, pedres, fosses simples i àmfora, que acabaren cobrint pràcticament tota la Neàpolis (Nolla, Sagrera 1995). Com ja és sabut, aquesta primera construcció reaprofitava la sala del *caldarium* d'unes antigues termes públi-

ques, amb un paviment d'*opus segmentatum*, que es va integrar dins una aula rectangular, a l'extrem est de la qual hi havia una zona més enlairada i pavimentada amb *opus signinum* i al bell mig de la qual s'emplaçava la tomba primigènica. Aquest espai del santuari comunicava directament amb una capçalera en forma d'absis, en una posició lleugerament més elevada que la resta de l'edifici. La construcció del conjunt vers l'inici del segle V s'hauria de vincular, per tant, a la tomba d'un personatge il·lustre.

Encara que la primera referència al bisbat emporità és la de les actes del concili celebrat a Tarragona l'any 516, alguns indicis conviden a pensar que l'origen d'aquest bisbat es podria remuntar ja a les darreries del segle IV o els inicis del segle V. Els més rellevants són conse-

qüència de la intervenció arqueologia realitzats els darrers anys al sector de Santa Margarida, a la part oest del promontori d'Empúries, que deixà al descobert les restes d'un baptisteri construït damunt d'unes tombes que formarien part d'una necròpolis suburbana datada entre finals del segle III i la primera meitat del segle IV (Nolla *et al* 2015, 79-94).

212

D'aquest l'edifici baptismal en coneixem únicament la piscina, recoberta amb morter hidràulic, amb dos graons interiors que marquen l'eix principal de circulació en sentit nord-sud i dotada amb un *ciborium*. Especial atenció mereix la presència d'una tomba amb un sarcòfag monolític de pedra situada just al costat nord-est de la piscina coberta amb una lauda de mosaic i que, si fem cas de les relacions estratigràfiques determinades durant l'excavació, seria posterior al conjunt baptismal. La lauda estava feta amb tesselles de diferents colors que dibuixaven una cartella central, voltada per sanefes, on hi havia una inscripció en tres línies que contenia el nom del difunt, en nominatiu, seguit d'una fórmula cristiana i l'edat. Malauradament el nom del personatge quedà malmès per les reformes posteriors i, per tant, deixa en suspens la identificació definitiva del difunt, qui sap si el bisbe fundador de la seu emporitana. La datació d'aquesta lauda vers en el primer quart del segle V suggereix, per tant, que el baptisteri podria haver estat ja en ús pels volts de l'any 400 (Nolla *et al* 2015, 123-126, 129-133, fig.133).

L'existència d'aquest baptisteri, del qual en coneixem tota la seva evolució posterior fins que a mitjan segle VI es convertí en capella funerària, s'ha de posar en relació amb unes altres restes, encara avui inexplorades i que s'escampen als terrenys de l'entorn. Els resultats de les prospeccions geofísiques realitzades a l'entorn de Santa Margarida permeten entreveure l'exis-

tència de diverses construccions organitzades a partir d'un o més camins i que ocuparien una extensió d'uns 14.000 m² que, a l'espera de noves intervencions arqueològiques, permeten plantejar la hipòtesis que en aquesta zona s'emplaçava el conjunt episcopal emporità, amb el baptisteri, l'església, el palau del bisbe i les instal·lacions annexes.

D'altra banda, els estudis de reconstrucció paleoambiental de l'antiga Empúries, que han comportat la realització de diversos sondejos sedimentològics en aquesta mateixa zona, han determinat l'existència d'una àmplia àrea d'estuari, on antigament confluïen les aigües del riu Fluvià i del braç meridional del Ter, situada justament als peus dels camps de Santa Margarida. La pervivència d'aquest estuari durant els segles IV-VII, que podria haver servit de fondada portuària, és un argument més en favor del desplaçament de la *ciuitas* emporitana vers la part oest del turó durant l'etapa baiximperial i la tardoantiguitat i, més encara, si considerem que és també en aquest moment quan es comença a tancar el vell port natural situat entre Sant Martí d'Empúries i la Neàpolis (Castanyer *et al* en premsa; Montaner *et al* 2014, 11-53).

La singularitat del sector occidental del promontori emporità queda reforçat per l'existència del conjunt de Santa Magdalena, situat immediatament al sud-est de Santa Margarida. La seqüència comença amb una primera etapa datada vers els inicis del segle V, moment en el qual s'edifica un recinte quadrat que englobava un mausoleu, de planta octogonal a l'interior i segurament cobert amb una cúpula, envoltat d'altres cambres funeràries i d'un espai vinculat a la litúrgia funerària. Ja en el segle VI, l'edificació es va convertir en una església cristiana, a redós de la qual es van anar conformant diverses àrees d'enterrament (Nolla *et al* 2015, 94-106 i figs. 98-99).

Tal com ja hem avançat, les dades relatives a l'origen de l'*episcopium* de *Gerunda*. Les excavacions arqueològiques fetes a l'entorn de sant Feliu permeteren descobrir un conjunt de tombes agrupades a l'interior d'una estructura així com també altres restes de murs que podrien correspondre a una església que, cronològicament hom podia situar *grosso modo* vers el 600, que amortitzava unes restes precedents i que hauria perdurat fins el segle XIII. Històricament, aquestes evidències es posaren en relació amb els episcopats de Joan (591-621) o de Nonnit (del 621 i abans del 653) (Nolla *et al* 2016, 419-452).

En els nuclis de menor entitat es constata igualment el creixent paper que mica en mica assumeix l'església. Recordarem, per posar un exemple proper, que a Porqueres vers finals del segle V o inicis de la centúria següent s'edifica una nova església, de planta basilical, amb tres naus i un absis central exempt de planta quadrangular. Més endavant es va afegir una sala estança annexa a l'absis. Aquesta obra va permetre reordenar així la primera àrea cementiri i, alhora, disposar d'un espai indispensable de culte que assegurava el procés de cristianització i de cohesió de la comunitat del territori circumdant (Burch *et al* 1999, 22-29, 125-126, figs. 15-16). Malauradament, les gairebé nul·les dades estratigràfiques relatives a l'excavació del conjunt de mas Castell de Porqueres han deixat obert el dilema sobre si primer es va construir el cementiri o si, per contra, l'edifici religiós serví per generar la necròpolis. No obstant aquestes dificultats, recentment s'ha proposat com a més probable la primera possibilitat, deixant clar, però, que es tractaria d'un procés immediat.

La construcció d'aquesta primera església reemplaçava doncs l'antic edicle romà, fent així

evident la cristianització del lloc i la del seu territori circumdant. Seguint aquest mateix raonament caldria imaginar que els habitants del poblament dispers o del les vil·les com Vilauba eren també els usuaris del cementiri aplegat al seu entorn. Una clara mostra de la relació evident entre ambdós nuclis la tenim en l'aprofitament d'elements arquitectònics de l'antic temple roma de Porqueres en les construccions del vilatge del segle VI i VII de Vilauba (Castanyer, Tremoleda, Dehesa 2013, 313-327). Aquests serien alguns dels arguments que avalarien la interpretació del conjunt de Porqueres com a una església parroquial.

Aquesta basílica es reformà, però, totalment a la segona meitat del segle VI. Les obres comportaren la reducció notable de l'espai de culte i la construcció d'una segona església, ara d'una sola nau i dotada d'un absis poligonal de set cares a l'exterior i semicircular a l'interior, que s'associa igualment al cementiri de les etapes precedents (Burch *et al* 1999, 29-31, 126-130, figs. 18-19). Aquesta reducció de l'espai destinat als fidels i, per contra, el reforçament de la capçalera per a les activitats litúrgiques podria relacionar-se, hipotèticament, amb l'edificació d'altres petites esglesioles en indrets propers. La seqüència evolutiva d'aquesta àrea de culte es completa amb un seguit de petites reformes realitzades al llarg del segle VII dC, que no alteren substancialment l'aspecte i la composició de l'església i encaminades a ampliar l'espai funerari i que perduren fins a l'època romànica, moment en el qual s'edifica un nou temple romànic uns pocs metres més enllà (Burch *et al* 1999, 31-33, 130-133, fig. 20).

Seguint a l'entorn de l'estany de Banyoles caldria fer també una breu referència a l'existència d'un altre esglesiola situada sota les restes actuals del monestir de Sant Esteve i que do-

naria servei al poblament més proper. Es tracta d'unes restes d'un mur de forma absidal que formaria la capçalera d'una petita església d'una sola nau, entorn de la qual s'hi va desenvolupar també un petit cementiri i que caldria datar, a falta de materials que ho avalin, de forma molt imprecisa en els segles VI-VII.

A més de les ciutats d'Empúries i *Gerunda*, que com ja hem vist esdevenen també seus episcopals, existiren altres nuclis de menor entitat com Besalú que articulaven el territori. Malgrat que la informació actualment disponible de l'altre nucli de menor entitat del territori, Besalú, a partir del segle V en endavant és força encara molt fragmentaria volem fer algunes consideracions en relació a la seva evolució fins al segle VIII. Per començar, sembla ben provat el fet que el segle V coincideix amb una important reforma de la major part dels sectors ocupats fins aquell moment, tal com demostren els estrats d'anivellació que cobriren els edificis de la zona de la Devesa, del carrer Comte Tallaferro i de l'antiga àrea de necròpolis localitzada al Carrer major davant la casa Cambó.

A l'espera de noves intervencions que puguin permetre ampliar i contrastar el registre vigent, creiem que és més raonable interpretar aquestes obres com la resposta a la voluntat d'adaptar-se als canvis que s'anaven produint més que no pas com la conseqüència d'un abandonament puntual o parcial d'aquest nucli d'hàbitat. Pel que fa als segles posteriors cal remarcar la troballa d'unes febles restes de murs així com també algunes sitges i llars. També d'interès és el fet que aquestes estructures d'hàbitat quedaren amortitzades per un tram de muralla i una torre construïda en els segles X-XI (Busquets, Fàbregas 1999, 382-393). Seguint aquest fil argumental, no semblaria tampoc forassenyat pensar que l'estructura urbana antiga es

va mantenir fins el segle VIII, moment a partir del qual es configura l'organització i planta que donarà lloc al recinte històric actual.

Cal imaginar, doncs, que el nucli de Besalú va continuar exercint també un paper de capitalitat d'un ampli territori complementant així els territoris de les *ciuitates* d'Empúries i *Gerunda*. El reconeixement d'aquesta realitat gestada ja segles abans es fa evident en l'esment documental al *territorio Bisuldunense* de l'any 817 que engloba també l'actual comarca de la Garrotxa (Sobrequés, Riera, Rovira 2003, doc. 7, a817). Més endavant, l'any 844, aquesta entitat s'esmenta ja com a *pagus Bisuldunensis*, i de finals del segle IX en endavant apareix ja com a *comitatus Bisuldunense* (871) i la seva capital és mencionada com a *castrum Bisulduni* (957). Les diferents excavacions realitzades al centre històric, com per exemple les restes de murs del segle IX-X al Pati de la casa de la Moneda o les sitges del mateix moment de l'era d'en Xiua, així com també les restes de l'església del segle XI a la zona del priorat de Santa Maria il·lustren la continuïtat del nucli a l'època altmedieval (Miquel, Sagrera 2004, 377-382; Frigola 2010, 407-412; Sagrera 2006a, 522-523; Sagrera 2006b, 105-150).

Per acabar, i encara que no ha és la finalitat d'aquesta contribució, volem fer un ràpid esment a l'estructura de camins i vies, indispensables per articular els diversos nuclis de poblament. Com ja és sabut, l'artèria principal que des de temps molt més remots continuaria determinant tota la trama viària fou la via Domitia o Augusta, denominada a partir d'època visigoda genèricament com a *uia publica*. A partir del segle IV en endavant es documenta un clar procés de reforç i protecció aquest camí mitjançant la construcció d'establiments amb una clara funció militar, situats en punts estratègics

i claus per garantir el seu control. Els exemples que millor ho il·lustren serien, de nord a sud, el conjunt de fortificacions que conformen Les *Clausurae* o Les Cluses situades al punt de pas dels Pirineus i per tant a la frontera entre les províncies *Narbonensis* i *Tarraconensis* que va perdurar fins al domini franc amb la constitució de la Septimània i el *castellum* de Sant Julià de Ramis, protegint l'accés a la plana de *Gerunda*.

Pel que fa al conjunt de les Cluses, cal recordar que fou aquí on s'alça el monument o trofeu de Pompeu fins el segle IV, moment a partir del qual es procediria al seu espoli per bastir les noves defenses. Estaven formades per dues grans fortaleses situades al coll de Panissars, a banda i banda del camí d'accés a *Hispania* i del riu Roma, la Clusa Alta, a llevant, i el castell dels Moros, a ponent. Tot i la falta d'elements que permetin una datació ni a partir dels textos ni de la recerca arqueològica hom accepta el seu funcionament entre final del segle IV i fins a principis del segle VI (Castellví 1995, 81-104; Castellví 1999, 160-161; Nolla *et al* 2016, 82-83).

En un context similar, entre finals del segle IV i els inicis del segle V, hem de situar la construcció del *castellum* de sant Julià damunt les restes de l'antic *oppidum* ibèric. D'aquesta fortalesa, que dominava el pas del Congost i l'entrada a la plana de *Gerunda*, en coneixem algunes estructures excavades entre els anys 1996 i 2003 en el marc del projecte impulsat per la Universitat de Girona a la muntanya de Sant Julià de Ramis. Malgrat que l'extensió del *castellum* era amb tota seguretat com a mínim la mateixa que la de l'*oppidum* precedent, avui només coneixem les restes d'algunes edificacions, com ara una gran construcció de planta rectangular amb espai central dotat amb pilars centrals i flanquejat per dues ales perfectament simètriques en les

quals es disposaven diverses habitacions. Funcionalment s'ha interpretat com un gran *horreum* destinat a l'aprovisionament de les tropes. Ja en època visigoda, la part central es va convertir en un pati obert. A partir del segle IX, la fortificació apareix amb el nom de *castellum fractum*, és a dir, que ja estava totalment en ruïnes (Burch *et al* 2006; Nolla *et al* 2016, 80-82).

A més d'aquestes fortificacions més rellevants és segura la reutilització també d'altres estructures de vigilància del territori, com ara algunes antigues torres de guaita. D'entre aquestes esmentarem només aquí la torre de Falgars, a la serra del Mont (Beuda, La Garrotxa), amb una situació privilegiada de control de la plana empordanesa i també de les terres interiors per on circula el riu Fluvià. Malgrat que els orígens de la construcció es remunten a l'època romana republicana, són segures les reocupacions puntuals durant el segle III i també en els segles X-XIII (Tura 1991, 111-119; Frigola, Pratdesaba 2012, 313-319).

L'hàbitat rural del territori a partir del segle V en endavant

Deixant de banda l'evolució que segueixen els nuclis de poblament més importants del territori i centrant-nos novament en l'àmbit rural, el registre arqueològic corresponent al segle V assenyala que és justament en aquesta centúria quan es produeix una clara inflexió que es materialitza en l'abandonament de la majoria dels establiments rurals i vil·les o en importants canvis en la fisonomia i organització d'aquells que es mantenen ocupats (Casas *et al* 1995b, 142-145; Chavarría 2006; Canal *et al* 2007, 185-198; Burch *et al* 2015b, 38-62).

De l'àrea que ens ocupa, i sense pretendre ser exhaustius en el nostre repàs, ens referirem en primer lloc a la vil·la de la Font del Vilar (Avinyo-

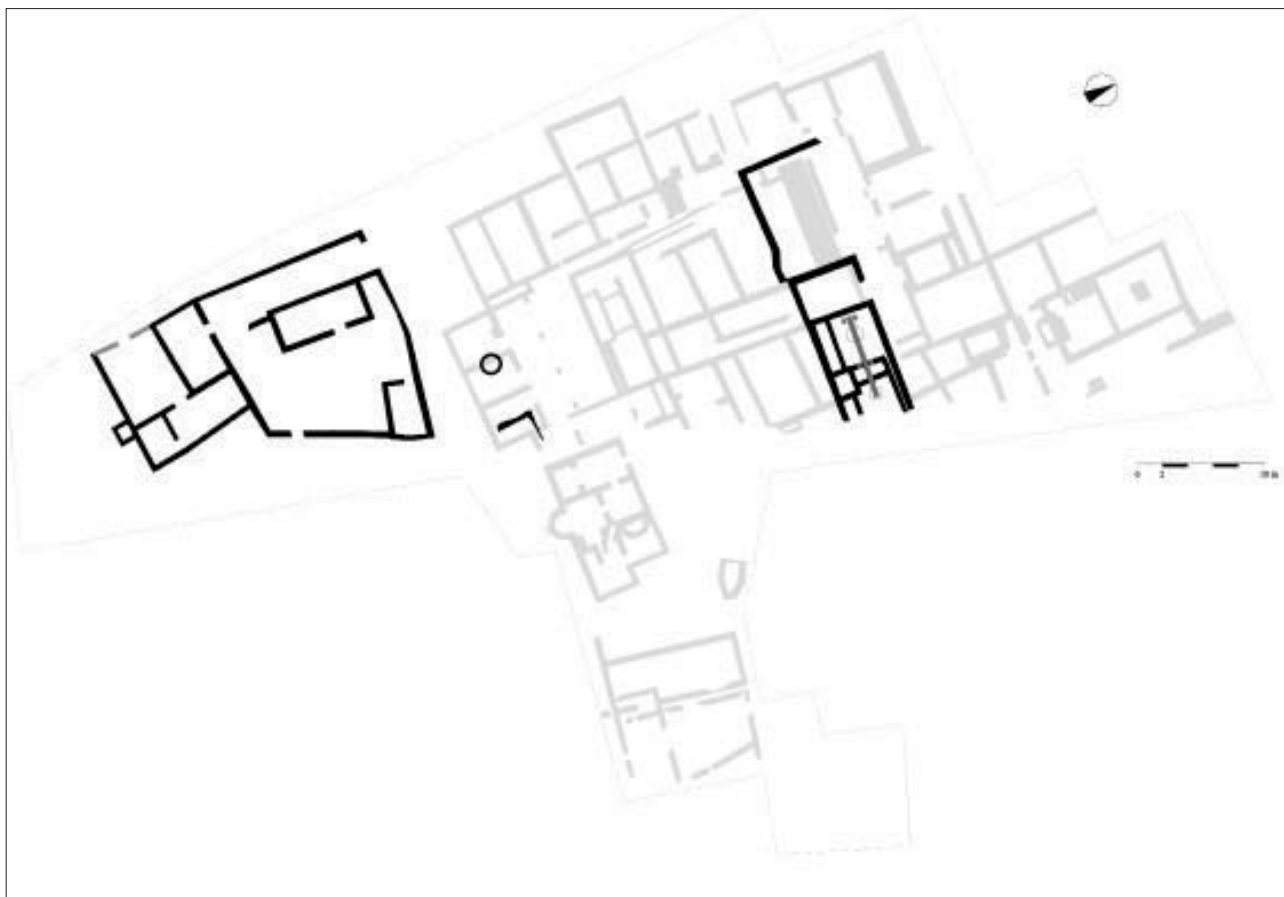

Fig. 3. Planta general de Vilauba durant els segles VI-VII dC. A l'esquerra, el sector d'hàbitat i a la dreta les instal·lacions agrícoles.

net de Puigventós) on cap a mitjan segle V es produeix l'abandonament de totes les dependències agrícoles, com la *cella vinaria* i el *lacus* (Casas *et al* 1995a, 21-37, figs. 16-28). Seguint amb el repertori d'exemples que hem anat citant en aquest mateix treball, també la vil·la del Pla de l'Horta, a Sarrià, sembla que s'abandona cap a finals del segle V, moment en el qual els s'ha suggerit que es va produir la incorporació d'aquest territori al *fundus* del *castellum* de Sant Julià de Ramis (Burch *et al* 2006, 127-133). Llevat d'unes poques evidències d'una freqüentació i/o reocupació posterior també cal assenyalar l'existència d'una necròpolis visigoda situada no gaire lluny d'aquest jaciment.

En alguns jaciments aquesta inflexió venia precedida ja d'una transformació funcional de

molts espais, que havia comportat la reconversió de les antigues àrees d'ús residencial en zones productives o artesanals o, també, en petites àrees d'enterrament. La presència de tombes en determinats sectors de Vilauba (Calmós) marca l'abandonament d'algunes edificacions i són el preludi de la transformació més profunda que patirà aquest establiment a partir de mitjans del segle Vè (Castanyer, Tremoleda 1999, 119-132 i fig. 109). En aquest cas, però, malgrat la continuïtat d'ocupació fins els segles VI i VII difícilment podem defensar l'adscripció del nou establiment dins la concepció clàssica del terme vil·la. Les evidències arqueològiques descobertes aquests darrers anys assenyalen vers un canvi en el model d'ocupació i explotació del territori durant aquests segles que, necessàriament han de correspondre també a una

217

Fig. 4. Restitució general de Vilauba durant els segles VI-VII (dibuix: J. Sagraera).

realitat social i econòmica completament diferent de la coneixem durant el període baiximperial. Ens referim als treballs que han posat al descobert les restes les restes d'un petit vilatge format per tres cases independents aparegudes a la part sud del jaciment i que, segons la seva disposició i planta, sembla que segueixen un mateix model o patró d'organització (Castanyer, Tremoleda, Dehesa 2013; Castanyer *et al* 2015, 43-65).

218 Quan a l'organització general d'aquest vilatge, la presència de sengles llars a l'interior d'alguns àmbits constructius permet identificar clarament l'habitatge de cada unitat domèstica. Es tracta de cases força senzilles, amb paviments de terra batuda i una coberta de tipus vegetal, de dimensions més aviat reduïdes, d'entorn als 30 m², d'una sola planta. Finalment, hem d'esmentar la presència d'altres estances annexes i, especialment, dels patis. Relacionem amb aquest vilatge unes altres edificacions d'ús agrícola conegudes ja d'anys enrere i que, fins fa poc, conformaven les úniques evidències de l'ocupació més tardana del jaciment. Es tracta d'una senzilla construcció composta per tres àmbits disposats de forma correlativa i un pati annex, que ara pensem podria haver articulat també alguna altra casa d'aspecte i organització similar a les que acabem de descriure i que només s'hauria conservat parcialment. L'adscripció agrícola del conjunt de tres àmbits es fonamenta en la identificació d'una premsa en l'espai central, probablement d'oli. El bon estat de conservació de les estructures de la sala de premsat, on encara eren visibles els encaixos dels *arbores* en el paviment d'*opus signinum* així com també el dipòsit de recollida de líquids, facilitava la reconstrucció de la seva planta hipotètica (Castanyer, Tremoleda 199, 149-15, fig. 145). Les característiques del vilatge, compost

per senzilles unitats familiars i , per tant, amb una força de treball no gaire gran, ens fa pensar que podria tractar-se que la premsa seria d'ús mancomunat.

L'abandonament final d'aquest establiment rural, que situem hipotèticament vers la segona meitat del segle VII, sembla una conseqüència del període de malestar i d'inseguretat que precedeix la invasió sarraïna. Sigui com sigui, l'existència d'un petit vilatge situat en aquest indret conegut com *Villa Alba*, en documents de l'any 969, ens permet associar les recents restes arqueològiques descobertes amb el nom de l'establiment conservat en temps posteriors. Aquesta *uilla*, en el sentit tardoantic i altmedieval de comunitat local, humana i territorial, amb uns límits ben definits, encara era citada pels volts de l'any 1000, doncs en 1017 un precepte papal esmentava la *Uilla alba* entre els llocs on hi tenia béns i drets el monestir de Sant Esteve de Banyoles (Constans 1985, I, núm. 54). Les particularitats d'aquest jaciment no acabem però aquí, ja que la derivació d'aquest primer topònim en el nom actual de "Vilauba", en referència a una masia propera, hauria mantingut el record de l'antic *fundus* romà fins a l'actualitat.

Malgrat que l'exemple de Vilauba permet il·lustrar la continuïtat d'ocupació d'alguns jaciments amb un precedent de vil·la romana al llarg dels segles VI i VII, és en aquest també en aquest moment quan es constata l'aparició de nous establiments rurals en indrets no ocupats fins aquell moment. Les evidències relatives a la creació de nous establiments rurals també en territoris de més a l'interior del país demostren que fou una tendència d'abast general. D'entre aquests jaciments esmentarem, ateses les raons geogràfiques on focalitzem aquesta contribució, en el de l'Aubert (Vall d'en Bas), on s'ha identificat un petit assentament rural format

per diversos àmbits i estructures i amb una llarga ocupació, que arrenca des del segle VI i que s'allarga fins el segle X. A la primera fase, del segle VI, pertanyen algunes restes molt arrasades de murs i una àrea d'emmagatzematge amb sitges. Damunt d'aquests restes s'hi va construir una casa amb tres àmbits domèstics, associats a un possible espai de magatzem, que es data entre els segles VII i VIII (Folch, Gibert 2010, 227-250; Folch, Gibert 2012, 369-374; Folch, Gibert 2014, 143-156).

Per acabar, doncs, direm que el registre arqueològic corresponent als segles VI-VIII posa de manifest el canvi profund en relació a l'etapa anterior com a resultat de la formació d'una nova estructura política, social i econòmica. En la formació d'aquest nou marc, el sistema de poblament anterior es transforma i s'adapta, de forma paral·lela al sorgiment d'altres de nous que es fan seguint uns paràmetres nous. En tot aquest procés hi tindrà un paper determinant l'església, que es convertirà en referent de l'estructura territorial, com a eix vertebrador del territori a nivell polític, sinó també econòmic i social. L'anàlisi dels canvis ocorreguts durant aquests segles des de diferents punts d'estudi s'intueix, per tant, com l'únic camí per entendre la fi del món antic i el naixement del període medieval.

BIBLIOGRAFIA

AMICH, N. M. 2007, "Fèlix de *Gerunda*: origen i evolució d'un culte gironí a l'antiguitat tardana (s. IV-VII)". *Revista de Girona*, 240, Girona, 67-72.

AMICH, M., AQUILUÉ, X., MONTURIOL, J. (coord.) 2007, *El cristianisme a Empúries: dels orígens a l'església actual*. Catàleg de l'exposició (Sant Martí d'Empúries, novembre de 2007-gener de 2008). Girona.

AQUILUÉ, X., BURÉS, L. 1999, "La ciutat de l'antiguitat tardana: fase V". X. AQUILUÉ (dir.) *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996)*. De l'assentament precolòmbi a l'Empúries actual, Girona, *Monografies Emporitanes*, 9, 389-422.

BURCH, J., CASTANYER, P., NOLLA, J. M., TREMOLEDA, J. 2015a, "Une approche des catégories de l'habitat rural du Nord-Est catalan". *Villas, farms, rural settlements. A regional approach. Studies on the rural world in the Roman period*, 7. Montpellier, 117-151.

BURCH, J., CASTANYER, P., NOLLA, J. M., TREMOLEDA, J. 2015b, "Formas de poblamiento y ocupación en el ámbito rural del Nordeste catalán desde el Bajo Imperio romano hasta la época visigoda". *Villae and Domain at the end of Antiquity and the beginning of Middle Age. Studies on the rural world in the Roman period*, 7. Pau, 35-62.

BURCH, J., GARCIA, G., NOLLA, J. M., PALAHÍ, LL., SAGRERA, J., SUREDA, M., VIVÓ, D., MIQUEL, I. 2006, *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. El castellum*. 2. Girona.

BURCH, J., NOLLA, J. M., SAGRERA J., VIVÓ, D., SUREDA, M. 1999, *Els temples i els cementiris antics i altmedievals de mas Castell de Porquerres. Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles*, 20. Banyoles.

BUSQUETS, F., FÀBREGAS, M. 1999, "L'arqueologia a Besalú (La Garrotxa) a l'entorn de l'any mil". *Congrés Internacional Gerbert d'Orlac i el seu temps: Catalunya i Europa a la fi del primer mil·lenni*, Vic-Ripoll, Barcelona, 382-393.

BUSQUETS, F., FÀBREGAS, M., FREIXA, M., VILAS, M., DEHESA, R. 1997, "El sector nord del jaciment de la Devesa (Besalú, La Garrotxa), fases, estratigrafia i materials". *Vitrina*, 9, 17-28.

- CANAL, J., CANAL, J., NOLLA, J. M., SAGRERA, J. 2007, "La crisis de les *villae* i de la noblesa de la *Tarraconensis Empúries*". *Empúries*, 55. Girona, 185-198.
- CASAS, J., CASTANYER, P., NOLLA, J. M., TREMOLEDA, J. 1995a, *La vil·la romana de la Font del Vilar (Avinyonet de Puigventós, Alt Empordà)*. *Estudis Arqueològics*, 2, Girona.
- CASAS, J., CASTANYER, P., NOLLA, J. M., TREMOLEDA, J. 1995b, *El món rural d'època romana a Catalunya. L'exemple del nord-est*, Girona (Sèrie Monogràfica 15), Girona.
- CASTANYER, P., CLE A., FERRER A., TREMOLEDA J., FRIGOLA, J. 2016, "El *balneum* de Vilauba: les intervencions dels anys 2014-2015", *Tretzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Banyoles, 243-250.
- 220 CASTANYER, P., FERRER, A., TREMOLEDA, J. 2016, "El *balneum* de la vil·la romana de Vilauba (Pla de l'Estany, Girona)". *Studies on the rural world in the Roman period*, 10, 43-68.
- CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J., JULIÀ, R., MONTANER, J., RIERA, S. en premsa, "Evolución del paisaje y del poblamiento del territorio de *Emporion-Emporiae* entre el Bronce Final y la Antigüedad Tardía". *Madridier Mitteilungen*.
- CASTANYER, P., TREMOLEDA, J. 1999, *La vil·la romana de Vilauba. Un exemple de l'ocupació i explotació romana del territori a la comarca del Pla de l'Estany*. Girona.
- CASTANYER, P., TREMOLEDA, J. 2000, "L'Antiguitat". J. TREMOLEDA (coord.), *Història del Pla de l'Estany. Història de les Comarques Gironines*, vol. II. Girona, 131-253.
- CASTANYER, P., TREMOLEDA, J. 2006, "La villa romana de Vilauba. De la Antigüedad Tardía al abandono final". A CHAVARRÍA, J. ARCE, G. P. BROGIOLO, *Villas tardoantiguas en el Mediterráneo Occidental, Anejos de Archivo Español de Arqueología*, XXXIX, Madrid, 133-151.
- CASTANYER, P., TREMOLEDA, J. 2007, "El paisatge agrari de l'Empordà en temps dels romans: l'exemple de la vil·la de la Font del Vilar (Avinyonet de Puigventós)". *Actes del Congrés el paisatge element vertebrador de la identitat empordanesa*, volum I. Figueres, 275-290.
- CASTANYER, P., TREMOLEDA, J., COLOMINAS, L., ANTOLÍN, F. 2015, "Després de les *villae*. La transformació del camp al nord-est català en els segles VI i VII a partir de l'exemple de Vilauba / *Villa Alba* (Pla de l'Estany, Girona)". *Estudis Història Agrària*, 27, Girona, 43-65.
- CASTANYER, P., TREMOLEDA, J., DEHESA, R. 2013, "El establecimiento rural de época visigoda de Vilauba. Algunas reflexiones sobre el final de las villas romanas en el nordeste de la tarraconense". *Actes du Colloque International AGER IX, PULM*, 307-321.
- CASTELLVÍ, J. 1995, "Clausurae (Les Cluses, P-O): forteresses-frontière du Bas Empire romain". A Rouselle, *Frontières terrestres, frontières célestes dans l'Antiquité*. Perpinyà, 81-104.
- CASTELLVÍ, J. 1999, "Fortificacions de Les Cluses". P. DE PALOL, *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterràni entre els segles IV i X*. Barcelona, 160-161.
- CHAVARRÍA, A. 1998, "Els establiments rurals del llevant de la Tarraconesa durant l'antiguitat tardana: transformacions arquitectòniques i funcionals". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXIX, Girona, 9-30.
- CHAVARRÍA, A. 2006, "Villas en Hispania durante la antigüedad tardía". A. Chavarría, J. Arce, G. P. Brogiolo, *Villas tardoantiguas en el Mediterráneo Occidental, Anejos de Archivo Español de Arqueología*, XXXIX, Madrid, 17-35.

- CONSTANS, L. 1985, *Diplomatari de Banyoles: De l'any 822 al 1050*. Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles.
- FOLCH, C. 2012, *Els territoris del nord-est de Catalunya durant l'Alta Edat Mitjana (segles VI-XI d.C): organització territorial i arqueologia del poblament*. Tesi doctoral inèdita, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra.
- FOLCH, C., GIBERT, J. 2010, "L'assentament rural de l'alta edat mitjana de l'Aubert (La Vall d'en Bas, La Garrotxa). segles VII-X dC, De la fi de la Tarraconense a las consolidació dels comtats" *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Tarragona, 227-250.
- FOLCH, C., GIBERT, J. 2012, "L'Aubert (La Vall d'en Bas, La Garrotxa): un assentament rural de l'alta Edat Mitjana (segles VIII-X DC)", *Onzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Girona, 369-374.
- FOLCH, C., GIBERT, J. 2014, "L'Aubert (la vall d'en Bas, la Garrotxa) (segles VI-X dC): un assentament rural en els orígens del *Comitatus Bisuldunense*". Amics de Besalú i el seu comtat. *Quaderns de les Assembles d'Estudis* núm 1, 143-156.
- FRIGOLA, J. 2010, "La intenvenció arqueològica de l'any 2009 a l'era d'en Xiua (Besalú, La Garrotxa): la Torre Lardera". *X Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Arbúcies, 407-412.
- FRIGOLA, J., FRIGOLA, J. 2012, "El jaciment dels horts del carrer Tallaferro (Besalú, La Garrotxa). Campanya de 2011". *XI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Girona.
- FRIGOLA, J., FUERTES, M. 2014, "Intervenció arqueològica a l'era d'en Xuia (Besalú, La Garrotxa)". *XII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Besalú, 303-306.
- FRIGOLA, J., FERRER, A. 2014, "Intervenció arqueològica al sector sud de la Devesa (Besalú, La Garrotxa), *XII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Besalú, 293-298.
- FRIGOLA, J., PRATDESABA, A. 2012, "Les intervencions arqueològiques al Castell de Falgars (Beuda, La Garrotxa). Campanyes de 2010 i 2011". *XI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Girona, 291-295.
- MIQUEL, I., SAGRERA, J. 2004, "Excavacions a la casa de la Moneda (Besalú, Garrotxa), Setenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona. La Bisbal d'Empordà, 377-382.
- MONTANER, J., JULIÀ, R., CASTANYER, P., TREMOLEDA, J., SANTOS, M., RIERA, S., USERA, J., SOLÀ, J. 2014, "El paleopaisatge fluvio-estuari d'Empúries". *Estudis del Baix Empordà*, Institut d'Estudis del Baix Empordà, 33. Sant Feliu de Guíxols, 11-53.
- NOLLA, J. M., BURCH, J., PALAHÍ, LL., AMICH, N., CANAL, E., CASAS, J., CASTANYER, P., SAGRERA, J., SUREDA, M., TREMOLEDA, J., VIVÓ, D., VIVO, J., COSTA, A., PRAT, M., SIMON, J., VARENNA, A. 2016, *Baix imperi i antiguitat tardana al sector nord-oriental de la prouincia Tarraconensis. De l'adveniment de Dioclecià a la mort de Carlemany (284-814)*, Documenta Universitaria, Girona.
- NOLLA, J. M., PALAHÍ, LL., VIVÓ, D. 2016, "Les vil·les romanes baiximperials com a espais simbòlics". *Els mosaics de Bell-lloc del Pla (Girona). Una aventura de 140 anys*. Girona, 45-50.
- NOLLA, J. M., SAGRERA, J. 1995, *Ciuitatis Impuritanae Coemeteria. Les necròpolis tardanes de la Neàpolis. Estudi General*, Girona, 15.
- NOLLA, J. M., TREMOLEDA, J., SAGRERA, J., VIVÓ, D., AMICH, N., BUSCATÓ, L., PONS, L., AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., COBOS, A. 2015,

Empúries a l'antiguitat tardana. J. M. NOLLA, J. TREMOLEDA (coord.). *Monografies Emporitanes*, 15, Girona.

PALAHÍ, LL., COSTA, A. 2016, "Una hipòtesi de reconstrucció de l'espai. Les dades disponibles". *Els mosaics de Bell-lloc del Pla (Girona). Una aventura de 140 anys*. Girona, 61-68.

PALAHÍ, LL., NOLLA, J. M. 2010, *Felix Turissa. La vil·la romana dels Ametllers i el seu fundus (Tossa de Mar, la Selva)*, *Documenta*, 12. Tarragona.

PALAHÍ, LL., NOLLA, J. M., COSTA, A. 2014, "La vil·la romana del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter, Gironès)". *Dotzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Besalú, 237-248.

PALAHÍ, LL., MALLORQUÍ, D., COSTA, A., NOLLA, J. M. 2016, "Treballs a la vil·la romana del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) 2014-2015", *Tretzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Banyoles, 231-242.

222

SAGRERA, J. 2006a, "Intervencions arqueològiques a Besalú". *VIII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Roses, 522-523.

SAGRERA, J. 2006b, "El poblament antic i medieval al voltant de Santa Maria de Besalú: les dades arqueològiques". *Relíquies i Arquitectura Monàstica a Besalú*, Besalú, 105-150.

SOBREQUÉS, S., RIERA, S., ROVIRA, M. 2003, *Catalunya Carolíngia. V. Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*. Barcelona.

TURA, J. 1991, "Castell de Falgars. Una torre romana a la Garrotxa". *Cypsela*, 9, 111-119.